

Дудок Р. І.,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

ФЕНОМЕН ПОЛІСМИСЛОВОСТІ У ПРОЦЕСАХ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

Семантичне явище полісмисловості трактується як мовна універсалія, яка ґрунтується на узагальнювальній діяльності мови і мислення, універсальність якої виявлено в її терміноутворюючому потенціалі. З урахуванням ролі інтегрального інваріантного компонента, проаналізовано низку продуктивних терміноутворюючих способів. Акцентовано увагу на процесах творення полісемантичних термінів, лінгвістичному механізмі розкриття та функціонування смислів.

Ключові слова: полісмисловість, інваріантний компонент, афіксальні морфеми, терміносполучення, смисловий компонент, полісемантичний термін.

Семантический феномен полисмысловости трактуется как языковая универсалия, которая основывается на обобщающей деятельности языка и мышления, универсальность которой выявлена в ее терминотворческом потенциале. С учетом роли интегрального инвариантного компонента проанализирован ряд продуктивных терминотворческих способов. Акцентировано внимание на принципах создания полисемантических терминов, механизме раскрытия и функционирования смыслов.

Ключевые слова: полисмысловость, инвариантный компонент, аффиксальные морфемы, терминосочетания, смысловый компонент, полисемантический термин.

The phenomenon of polysenseness is treated as language universality based on generalized activity and thinking found out in its termforming potential. Taking into account the role of integral invariant component some series termforming ways have been analyzed. Special attention is stressed on both creating of polysemantic terms and mechanism of revealing the sense functioning.

Key words: polysenseness, invariant component, affix morphemes, term compatibility, sense component, polysemantic term.

Постановка проблеми. Проблема полісемії слова надзвичайно актуальна, зважаючи на присвячену їй численну кількість теорій, праць та підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед них слід зазначити праці: Ю. Степанова та А. Шрамм, Th. Schirpan, Л. Васильєва, J. Lyons, Е. Беляєвської, М. Никитина, Е. Schneider, Ю. Карпенко та ін. Огляд спеціальної теоретичної літератури засвідчує, що в мовознавстві немає єдиного погляду на явище полісемії. У сучасній лінгвістиці домінують теорії, пов'язані з вивченням контексту, де проблему полісемії головно розв'язують через функціонування різних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), що не виявляють ролі семантичного компонента інваріанта у творенні нових смислів. За останнє десятиріччя з'явилася низка фундаментальних досліджень, присвячених вивченню та функціонуванню галузевих термінологій та процесів терміноутворення (З. Куделько, Т. Панько, Т. Кияк, Н. Овчаренко, Т. Канделакі, Е. Скороходько та ін.).

Мета статті – проаналізувати низку продуктивних терміноутворюючих способів та зацікавити увагу на процесах творення полісемантичних термінів, лінгвістичному механізмі розкриття та функціонування смислів.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, будь-який мовний знак це – сукупність сем, які перебувають одна з одною в синтагматичних, парадигматичних та епідигматичних відношеннях. Семантичним ядром будь-якої із означених парадигм виступає інваріантне значення, яке об'єднує усі семи. Тобто семантична структура лексеми – це ієрархічна система з центральним значенням і периферійними смислами. Проте існує інший погляд, згідно якого смисли слова рівноправні й не поділяються на основні – другорядні, прямі – «переносні». Полісмисловість як одне із найважливіших явищ у термінологічній семасіології має універсальний мовний характер. Її існування зумовлене розбіжністю між обмеженою кількістю мовних знаків, з одного боку, та нескінченною кількістю предметів і явищ навколишнього світу з іншого:

Підтвердити висловлене таким прикладом: *Concord (n)*

– *agreement between persons, notions, or things – згода, угода, договір;*

– *(music.) harmonious combination of tones – поєднання тональності (співзвучність);*

– *(gram.) agreement in number, person etc., – узгодження в числі, особі, роді чи відмінку. There must be concord between verb and noun – дієслово має узгоджуватися з іменником, де concord експлікує інтегральну сему узгодженість у відповідних сферах – музики, граматики тощо [8, с. 207]. Виникнення необмеженої кількості різних смислів традиційно пояснюється дослідниками через ігнорування положення теорії опозицій у семасіологічних дослідженнях (Н.Трубецької) [6].*

Безперечно, що у лексикографічному описі слова-терміна, однією з найскладніших проблем є розмежування полісемії та омонімії. Як зауважила свого часу О. Ахманова, «лексикографові завжди загрожують дві однаково великі небезпеки: штучне об'єднання під одним звуковим комплексом кількох різних слів – полісемія й не менш штучний розподіл одного слова на кілька – омонімія» [3, с. 106].

Детальний аналіз словникових дефініцій засвідчує, що коли два ідентичні звукові комплекси (для лексикографа – графічні) є одним словом, їм має відповідати одна словникова стаття, якщо ж вони по своїй суті різні – то дві, три тощо. У тлумаченнях словників, навіть авторитетних, численні дефініції одного і того ж знака традиційно описуються поясненням одного значення через інше. Тобто у процесі укладання лексикографічних статей авторами не враховуються ні семантичний зв'язок між ними, ні узагальнювальна природа слова. Такий порядок опису та укладання словникових статей може бути виправданий тим, що пояснення семантичних

зв'язків не входить у завдання словників, хоча для лексикографічної, довідкової літератури нового покоління це було б доцільним. Наведемо для прикладу, слово-полісемант *image*:

– *representation of likeness of a person, animal or thing. The coin bore an image of the Emperor* – зображення особи, тварини або предмета. На монеті зображено імператора;

– *picture or idea in the mind of something that is not actually present to the senses. I had formed an image of her before we met* – уявний образ. Я уявляв собі її такою, як ми зустрілись;

– *one, who closely resembles another. You are the image of your father* – дуже подібний; – Ви копія батька;

– *typical example* – типовий приклад. *He is the image of good health.* – Він типовий приклад здорової людини;

– *impression created by a person, group or organization on the basis of its policies. The politician wanted to change his public image* – Політик захотів змінити свій політичний імідж [8, с. 428].

Наведені приклади переконливо доводять, що саме завдяки наявності узагальненого компонента *image* – зображення, образ когось, чогось – можемо пояснити всі фіксовані описи як у словникових статтях, так і спеціальних термінах.

У процесі вивчення фахових термінологій феномен *полісемності* викликає певні труднощі, виходячи з наступних міркувань:

– по-перше, вони високочастотні (за підрахунками дослідників 1000 найчастотніших одиниць охоплює 80 % тексту);

– по-друге, полісемні терміни та їх вживання більш-менш рівномірно розподілені в підмовах;

Однак, засвоєння численних «різних значень» у галузевих словниках та спеціальних текстах практично ускладнене й теоретично недоцільне. До того ж опис все нових різних об'єктів, процесів, якостей реальної дійсності як чергових *нових значень* конкретного терміна не сприяє, а радше заважає з'ясувати стабільний семантичний стрижень, який становить основу та суть його значення [2, с. 83-95].

Для прикладу порівняймо англ. *case* – *випадок, доведення, судова справа, пацієнт, (грам.) відмінок (іменника)* тощо, експлікує різні смисли

case (n) як от:

– *a serious case* – серйозний випадок;

– *to take out one's case* – довести свою правоту в суді; – *a case* – хворий пацієнт, захворювання, випадок; *Туп, дивак; He is a case!* – Ну і дивак!,

– у (мед.) – окремих «випадок» хвороби пацієнта, що вирізняється поведінкою чи психікою порівняно з іншими [8, с. 149].

Таким чином, перерахування усіх денотатів, які співвідносяться зі знаком *case* у мовленні, не визначає його «логіко-предметного» змісту, а лише «тиражує» необмежену кількість «різних смислів». Значення як інваріант інформації ґрунтуються на базових категоріях семасіології «заміна значення» та «семантична зміна» (Л. Вітгенштейн [4], К. Bolinger [7]). Тобто, на наше переконання, поява нових смислів необов'язково повинна супроводжуватися «утворенням якихось нових слів», а часто можлива через нове застосування, так би мовити, «старих».

Так, полісемний термін *derivation* – *дери́вація* зустрічаємо не лише в лінгвістиці, а й у терміносистемах інших галузей наук: геології, біології, математиці, медицині, військовій справі тощо, який закріпився у цих сферах завдяки інтегральній ролі інваріантного компонента, імплікаціонала: *obtaining from a source* – *отримувати з певного джерела*. Детальніше це показано на таких прикладах *derivation (n)*:

– *act of deriving* – джерело походження; – (лінгв.) *etymology* – етимологія (слова);

– (лінгв.) *дери́вація, словотвір. Formation of a new word from an existing word, root, or stem. The word happiness is a derivation from the adjective happy and the suffix -ness* – Слово щастя утворене від прикметника додаванням суфікса *-ness*.

– *development* – *To trace the derivation of a custom* – простежити походження звичаю [8, с. 217].

Отже, тут явище полісемності, репрезентує появу декількох семних конкретизаторів з одним інваріантним формативом *derivation*. Найчастіше такий феномен має місце у використанні таких моделей як: метафора (перенесення значення за подібністю), метонімія (перенесення за суміжністю та гіпер-гіпонімія (включення), які сприяють продуктивності процесу термінотворення.

Дослідження системного функціонування термінотвірних засобів дозволяє з одного боку, глибше пізнати національну специфіку і своєрідність мовної системи, чітко простежити закономірності розвитку мови в цілому; а з іншого – відтворити тривалий процес становлення словотвірної системи. Це дає можливість з'ясувати не лише причини виникнення та умови формування термінотвірних формантів, але й особливості їх семантико-функціональної структури та шляхи її еволюції.

Особливе зацікавлення викликають афіксальні морфеми як словотвірні продуктивні засоби полісемності в процесах термінотворення різних наукових сфер. Позиція афікса в системі не може залишатися постійною. Суфікс неодмінно повинен розвиватись, і в розвитку йому властиві етапи продуктивності, малопроductивності і непродуктивності. Зміна суфіксів за продуктивністю, врешті-решт робить необхідним зникнення окремих суфіксів і появу нових.

Простежено, що афіксальні морфеми активно використовуються для утворення термінів інших германських та романських мов. Особливістю таких запозичених термінів є смислова доступність, стислість і легкість утворення, скажімо в економіці:

– *dumping* – скидання, демпінг; *продаж товару на зовнішніх ринках за найнижчими (втратними) цінами*;

– *carte – blanche (фр.)* – чистий лист із підписом, де будь-що може бути вписано;

– *embargo (исп.)* – заборона на продаж зброї, товарів тощо.

Аналіз досліджуваного матеріалу засвідчив, що найпоширенішими в полісемному термінотворенні є такі високопродуктивні моделі: Adj + N, які будуються на родо-видовому співвідношенні, тобто коли до терміна, що позначає родові поняття, додається його видове, як наприклад у таких економічних терміносполученнях:

- *antidumping quota* – антидемпінгова квота;
- *barter leasing* – бартерний лізинг;
- *currency intervention* – валютна інтервенція;
- *export control* – експортний контроль;
- *future stock* – ф'ючерсна біржа тощо.

Додамо, що на основі зазначеної моделі виникають цілі полісеміологічні парадигми з ключовим терміном у його складі, як от:

- *leasing* – *barter leasing, compensational leasing, financial leasing*;

– *licence* – *antidumping licence, export (import) licence тощо*. Високий ступінь продуктивності, за нашими спостереженнями, виявила також модель N + N:

- *accreditation personnel (staff)* – акредитація персоналу;
- *export (import) currency* – експорт (імпорт) капіталу [1].

як двокомпонентна модель – *future agreement* – ф'ючерсна угода; і рідше як багатоконпонентна модель – *customs transit operation* – митна транзитна операція.

Запозичення афіксів з інших європейських мов слід визнати як один з можливих шляхів появи нових дериваційних морфем. Так, за аналогією, *hotel* виникає терміновірна інновація *motel*, а згодом з'являється і низка термінів із флексією *-tel*, в яких легко виокремлюється смисловий компонент, «*приміщення для подорожуючих*», чи *botel* – *готель на воді*; *novotel* – *готель на в'їзді до міста*; *rotel* – *готель на колесах* тощо. У такий спосіб утворені також *aerotel* – *готель для пасажирів аеропорту*, *tuorotel* – *готель для туристів* та ін., скажімо, за англійським інтернаціоналізмом *musical* – *утворені*, *historical* – *фільм-н'єса на історичні теми*, *political* – *музикально-сатеричне політичне реву*, *absurdical* – *театр-абсурду*, *erotic* – *еротичний фільм* та інші.

Яскравими прикладами морфемізації, як продуктивного засобу, можуть також служити полісеміологічні префікси: *mini-*; *taxi-*, які виникли внаслідок усичення *minimal, maximal*.

Тісні міжмовні контакти сприяють перманентному та інтенсивному запозиченню іншомовних слів – термінів збагачуючи термінологічний корпус мови рецепієнта: *distributor, message, traffic, etc.* Адже, у мовній картині світу жодна мова не може існувати ізольовано від решти. Мови змінюються і розвиваються відповідно до загальномовних тенденцій, оскільки лексико-семантична система мови найбільш схильна до змін, що залежать від екстралінгвальних чинників. Слушним є тут вислів О.О. Реформатського, який вважає, що «немає жодної мови у світі, у якій словниковий склад був би обмежений лише своїми власними ресурсами, і час підтверджує це спостереження» [5, с. 130-126].

У площині полісеміологічності як потужного продуцента термінології покажемо, на наш погляд, є поява порівняно нового терміна, викликаного подіями 11 вересня 2001 р. у Нью Йорку. Унаслідок терористичних актів по знищенню Всесвітнього торговельного центру у комунікацію потрапило одночасно кілька термінів, які з лінгвістичної точки зору, можемо трактувати як своєрідну парадигму. Мова іде про новоутворений термін *horrification* – (*n*) *хорифікація*, та його деривативи: *horrid (adj)* – *жахливий*, від *horror (n)* – *хорор* – як нагнітання щоденного страху, фізичного, метафізичного, релігійного, естетичного (*фільми жахів* – *horror films*), звідси й термін *horrology (n)* – *хорологія* – наука про жахи цивілізації і про людство як заручника створеної ним цивілізації. Отож, маємо в наявності ціле терміновісне гніздо – *хорор, хоридний, хорифікація, хорологія*, з котрих для успішної комунікації необхідний лише стабільний полісеміологічний компонент – *horror*.

Полісеміологічна терміновірна гама моделей була б неповною без аббревіатур-інтернаціоналізмів, поширених у мовах міжнародного спілкування, яскравими прикладами яких можуть слугувати:

- *DAF* – *Delivered At Frontier (...named place* – *поставка до кордону*.

– *CIF* – *Cost Insurance and Freight (...named part of destination ...)* – *вартість страхування і фрахт ... (назва порту призначення) тощо*.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо що феномен полісеміологічності є основою творення термінів. Полісеміологічність терміна – одна з його найсуттєвіших семантичних особливостей, що проявляється в різних терміносистемах і дає змогу раціонально використовувати смислотвірний потенціал терміна. У статті проаналізовано галузь продуктивних терміновісних способів, зокрема їхню роль у творенні полісеміологічних термінів, механізми розкриття смислу нових фахових термінів у спеціальних текстах. Саме це може бути привабливою перспективою окремого поглибленого дослідження.

Література:

1. Коломойцев В. Е. Универсальный словарь экономических терминов / В. Е. Коломойцев – К. : «Молодь», 2000. – 384 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Семантическая и смысловая структура языковых единиц / Н. Ф. Алефиренко // Семасиологические аспекты значения : сб. науч. тр. / ред. Алефиренко Н. Ф. – Волгоград, 1995. – С. 83-95.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М. : УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
4. Витгенштейн Л. Избранные философские работы / Людвиг Витгенштейн. – М., 1994. – Ч. 1. – С. 84-98.
5. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский; под ред. В. А. Виноградова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
6. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.
7. Bolinger D. Semantic Theory: towards a modern semantics / Dwight Bolinger – Oxford : Basil Blackwell, 1980. – 320 p.
8. Roget's International Thesaurus / rev. by R.L. Chapman. – 4th ed. – New York; London; Glasgow : Harper Collins Publ, 1991. – 1317 p.